

Н. КАШЕВАРОВА

Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга та його діяльність у галузі організації наукових досліджень окупованих територій

В окупаційній проблематиці окреме місце посідає питання про різні аспекти процесу інтеграції окупованих країн у сферу впливу та контролю Третього райху, що дуже складно було б зробити, не послуговуючись масштабними даними про об'єкт завоювання, а саме — держави з належними їм територіями та проживаючим населенням, політичний устрій, державну ідеологію, внутрішню та зовнішню політику, економіку, історію та психологію народів, які населяли захоплені землі. Це питання тісно пов'язане з ідеологічними доктринами та реалізацією відповідної політики Німеччини в окупованій Україні. Хоча попереднє вивчення нацистськими дослідниками цього питання належить до періоду підготовки війни, розгортання практичної діяльності та реальні дослідження почалися лише в період окупації, після запровадження цивільної адміністрації.

На практиці ця політика передбачала збирання нацистами джерельної бази щодо окупованих ними територій, що надала б можливості для проведення різнопланових досліджень окупованих країн та розробки реальних планів і системи дій. Зрозуміло, що завойовники мали значні відомості стратегічного характеру про об'єкт завоювання ще до початку війни, здобуті з різних джерел, але для довготривалого управління були потрібні значно ґрунтовніші знання, і доступ до джерел (документів архівів, бібліотек, органів влади, науково-дослідних інститутів), особливо на території України, нацисти отримали у своє розпорядження безпосередньо вже після нападу на Радянський Союз. Цей напрям діяльності нацистських установ та організацій на окупованих територіях багато років перебував поза увагою більшості дослідників.

Певне світло на цей процес може пролити діяльність такої нацистської організації, як Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга, та пов'язаних з ним інших установ, курованих або очолюваних Альфредом Розенбергом, а також конкуруючих з ними установ та організацій Третього райху. Оперативний штаб (далі — ОШР або Штаб), більша частина документів якого зберігається зараз у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (м. Київ)¹, був створений у липні 1940 р. для конфіскації різноманітних культурних цінностей на території окупованих країн, спочатку — Західної Європи, а з 1941 р. — Радянського Союзу. Але невдовзі в офіційних документах влади, в першу чергу у відомому наказі Гітлера від 1 березня 1942 р., документально було закріплене інше завдання ОШР, головне і першопочаткове з точки зору самого Розенберга — ідеологічна боротьба з так званими “ідейними противниками” націонал-соціалізму — більшовизмом, єврейством і масонством, організація в рамках цього завдання розгорнутого процесу пошуку, конфіскації, обліку різноманітних матеріалів².

Однак тривалий час як зарубіжні, так і вітчизняні науковці не уявляли повної картини діяльності Штабу та його завдань, тому що більшість його документів (орієнтовно близько 80 тис.), що зберігаються у Києві, а частина з них перевезена до Москви, були засекречені до початку 90-х років³. Крім того, основну увагу дослідники зосереджували на діяльності ОШР у галузі конфіскації та переміщення культурних цінностей, що виникло ще під час війни і донині залишається актуальним у сенсі їхньої реституції. Інші питання діяльності ОШР, у тому числі діяльність щодо формування джерельної бази з історії, економіки, політики, культури народів окупованих територій, наукового вивчення та інтеграції окупованих територій, висвітлювалися лише поверхово.

Основна роль в цьому процесі належала ОШР. Інші установи Райху, що збирали різні матеріали та відомості на окупованій території СРСР, представлені тут окремими науковцями, чиновниками, які працювали в центральних та місцевих органах влади, командами, що переміщувалися окупованими територіями, в першу чергу регіонами України, з різними завданнями. Серед них, наприклад, — особлива команда Янкуна⁴ (“Sonderkommando Jankuhn”) у складі дивізії СС “Вікінг”, що працювала на півдні СРСР у 1942—1943 рр. над збиранням різних історичних відомостей про свідчення проживання тут германських племен⁵, команди Паульсена та Кюнсберга (від Міністерства закордонних справ)⁶, групи спеціалістів Вермахту (геологи, топографи та ін.), представників СС, співробітників служб Райхсміністерства у справах окупованих східних територій та його структур, наприклад, команда Штумппа, що збирала свідчення про проживання етнічних німців в Україні, та інші. Кінцеві цілі такої діяльності були різними. Військові збирали стратегічні відомості, необхідні для оперативного ведення війни та освоєння ресурсної бази СРСР, що опинилася в їхньому розпорядженні, подекуди також безсистемно конфіскували культурні цінності з метою наживи. Органи цивільної влади нагромаджували дані, необхідні для реалізації окупаційної політики, співпраці з місцевою інтелігенцією, проведення успішної пропаганди та агітаційної роботи серед місцевого населення через пресу, радіо, у навчанні тощо. Але саме Оперативний штаб райхсляйтера Розенберга з кількістю лише штатних співробітників понад 300 осіб⁷ посідає серед цих вищезазначених структур особливе місце, оскільки він, керуючись основними ідеологічними постулатами шефа, проводив наймасштабніші, системні цілеспрямовані конфіскації культурних цінностей та організовував значну пошукову роботу з пошуку й нагромадження джерельної бази щодо окупованих територій.

Одним з найголовніших результатів цих зусиль стало формування фондів Східної бібліотеки Розенберга, що мала стати бібліотечним центром з історії народів “східного простору”⁸, фондів деяких наукових інститутів Вищої школи (майбутнього партійного університету з рядом науково-дослідних інститутів), а також архіву наукових, аналітичних, довідково-інформаційних робіт про окуповані країни, насамперед СРСР. Останній мав забезпечувати відомостями різні структури Третього райху — органи влади, навчальні заклади — з освітньою, ідеологічною та пропагандистською метою. Щоправда, діяльність Штабу не торкнулася протекторату Богемії і Моравії⁹, Генерал-губернаторства¹⁰. Ідеологічні засади діяльності ОШР базувалися на

світоглядних і політичних поглядах ініціатора створення Штабу А. Розенберга. Саме це визначало роботу Штабу на окупованих східних територіях¹¹.

Альфред Розенберг (1893—1946) був неоднозначною фігурою у найближчому оточенні Гітлера. Більшість дослідників вважає його головним ідеологом та теоретиком нацизму, який відіграв важливу роль в оточенні Гітлера. Є й такі, хто називає його слабким політиком. З 20-х рр. до кінця війни він обіймав низку різних посад, зокрема, був редактором періодичного видання “Völkischer Beobachter”, з 1933 р. — очолював Зовнішньополітичне відомство НСДАП (Außenpolitisches Amt der NSDAP), у 1934 р. був призначений “Уповноваженим фюрера у справі нагляду за загальним ідейним та ідеологічним навчанням і вихованням у НСДАП”, у липні 1941 р. очолив Райхсміністерство у справах окупованих східних територій (Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete). Крім того, він курував діяльність ряду інших організацій, наприклад, Північного товариства (Nordische Gesellschaft), що займалося дослідженнями німецьких культурних та економічних зв'язків у країнах Прибалтики та Північної Європи, Союзу боротьби за німецьку культуру (Kampfbund für deutsche Kultur; реформований у 1934 р.) та ін. В цілому система служб Розенберга була досить складною та заплутаною щодо їхнього статусу, розмежування повноважень і функцій, а також відносин з іншими подібними службами при НСДАП, в першу чергу, з різними партійними відомствами, а також іншими нацистськими організаціями¹². Це призводило до того, що нерідко їхні завдання та функції пересікалися та дублювалися. В науковій літературі навіть вживається загальна спільна назва всіх служб “Уповноваженого фюрера у справі нагляду за загальним ідейним та ідеологічним навчанням та вихованням у НСДАП” — “Відомство Розенберга”¹³.

Розенберг вважався одним із найкращих знавців Радянського Союзу, зважаючи на його біографію та володіння російською мовою. Він написав низку праць, статей та газетних публікацій, присвячених більшовизму та єврейству, зокрема, такі як: “Боротьба за новий світогляд”, “Сутнісна структура націонал-соціалізму”, “Більшовизм як дія чужої раси”, “Історичне значення нашої боротьби”, “Боротьба та свобода дослідження”, “Антидержавний сіонізм”, “Німецька та європейська духовна свобода”, “Єврейське питання як світова проблема”, “Масонська світова політика у світлі критичного дослідження”, “Націонал-соціалізм, релігія та культура” та ін.¹⁴ Але найвідомішою його книгою є “Міф ХХ століття”, де він виклав своє бачення розвитку світової історії, місця та ролі німецького народу в історії Європи та у всесвітній історії взагалі, а також його ролі у майбутньому і ролі та значення містики, пов'язаної зі світоглядом та світосприйняттям людства¹⁵.

Війну Розенберг сприймав, насамперед, не як війну за території, матеріальні цінності та експлуатацію, а як боротьбу за світоглядні ідеали націонал-соціалістської ідеології, логічним наслідком якої стане і поширення німецького способу життя та націонал-соціалістської ідеології. Необхідність війни проти СРСР мотивувалася не стільки необхідністю знищення євреїв або інших “неповноцінних” народів, наприклад слов'янства, а боротьбою з більшовизмом як ідеологією та політичною системою, а це, в свою чергу, завадило б поширенню пропагованих більшовиками ідей, зокрема світової ре-

волюції, та допомогло б засвідчити “історичну місію” німецького народу й зберегти західноєвропейські цінності. Крім того, він активно розвивав постулат про “єврейську” сутність більшовизму, звідки виводив такі явища, як колективізм, інтернаціоналізм, нівелювання індивідуального, нехтування особистістю заради колективного суспільного блага, засудження минулого тощо. В цілому в низці положень особисті переконання Розенберга дещо відрізнялися від уявлень інших діячів націонал-соціалізму про майбутнє Східної Європи, і в першу чергу саме України та українського народу як другого за чисельністю у СРСР. Відповідно до своїх переконань він клопотався за пом’якшення нацистської політики на окупованих територіях Східної Європи, виходячи з міркувань доцільності для нацистської держави більш поміркованого ставлення до місцевого населення. Україні та українському народові Розенберг відводив чи не найбільшу роль у справі ослаблення Росії, в тому числі шляхом надання Україні певної автономії, зважаючи на її багатовікову історію та наявність болючих питань її розвитку — історичної боротьби за незалежність, окремішності, самостійності мови та культури, етнічної самобутності. У зв’язку з цим він виступав за те, щоб оприлюднювати інформацію про низку закритих до того тем в історії СРСР — голод 1932—1933 рр., масові репресії, діяльність національних політичних діячів, видатних постатей науки, культури, освіти та ін., розкривати злочини влади проти свого народу, протиставляючи їх добробуту, який начебто має створити нова, німецька, влада, та схиляючи населення до співробітництва з окупантами¹⁶. Саме ці постулати Розенберга його служби намагалися активно розвинути у свідомості місцевого населення через пропаганду та підтримання національних почуттів¹⁷. Та при цьому райхслайтер цілком поділяв плани Гітлера щодо України та її населення, що мало слугувати інтересам Німеччини.

Розенберг уявляв, наскільки багатими можуть бути фонди місцевих бібліотек, архівів, наукових установ, органів влади та ін., оскільки у його розумінні все, що було створене у СРСР, могло дати інформацію про його внутрішнє життя та державну ідеологію й одночасно бути використане для ведення пропаганди.

Відповідно до цих методологічних засад Штаб, залучаючи до цього також і різні структури, насамперед служби Райхсміністерства у справах окупованих східних територій, а також як німецьких, так і місцевих дослідників та фахівців, створив налагоджену та ефективну систему наукового аналізу, відбору, оцінки, вивезення бібліотечних та архівних фондів, організував різнопланові наукові дослідження окупованих територій.

Структура ОШР складалася з Управління штабу, головних робочих груп, до складу яких входили дрібніші робочі групи, підлеглих їм зондеркоманд та мобільних команд, зв’язкових пунктів, а також зондерштабів (“особливих” штабів). Управління штабу, що перебувало у Берліні, виконувало організаційно-управлінську, координуючу і контролюючу функції, видавало різноманітні накази та розпорядження, а також до нього сходилася вся інформація про діяльність підрозділів ОШР на місцях. Головою Управління штабу спочатку був призначений Георг Еберт, а з 20 серпня 1941 р. — Герхард Утікаль¹⁸, який працював при відомстві Розенберга з 1936 р., а у 1940 р. став

співробітником ОШР. Структура Управління не раз реорганізовувалася, всі зміни та новини Штабу, накази та розпорядження регулярно друкувалися на сторінках службового бюлетеня для внутрішнього користування “Anordnungen und Mitteilungen” (“Розпорядження та повідомлення”)¹⁹.

Штаб також виконував доручення Райхсміністерства у справах окупованих східних територій, що офіційно зобов'язало керівників райхскомісаріатів сприяти ОШР у питанні конфіскації культурних цінностей, оберігати культурні цінності цих територій від знищення, що відображено у розпорядженнях Розенберга до райхскомісарів України та Остланду²⁰, хоча насправді райхскомісари, особливо Е. Кох, вступали у відкрите протистояння з Розенбергом²¹.

Для практичного здійснення завдань ОШР та забезпечення його діяльності на окупованих територіях за адміністративно-територіальним принципом створювалися головні робочі групи (далі — ГРГ) та робочі групи (далі — РГ) для певних областей, які мали цілий ряд функцій: організацію функціонування підрозділу ОШР на певній території із забезпеченням робочими та житловими приміщеннями, кадрами, вирішення господарських питань; постачання Управління штабу конфіскованими матеріалами у формі обліку, опису та організації вивезення з окупованих територій культурних цінностей, а також накопичення різноманітної інформації щодо окупованих територій з метою її подальшого використання. У Західній Європі було утворено 3 самостійні головні робочі групи: ГРГ Франції, ГРГ Бельгії і Північної Франції, ГРГ Нідерландів²². На східних окупованих територіях діяли ГРГ Остланду, ГРГ України та ГРГ Центру. Існувала також ГРГ Південного Сходу, місцем перебування якої був Белград. ГРГ Остланду працювала на території сучасних Естонії, Латвії, Литви, західних областей Росії, Білорусії. ГРГ України діяла на території райхскомісаріату “Україна”²³, у Східній Україні (Харків)²⁴, у Криму²⁵.

Підрозділи ОШР функціонували також у зонах бойових дій, найчастіше це були зондеркоманди та мобільні команди, що виконували окреме конкретне завдання в умовах, коли не існувало можливості створити стаціонарну робочу групу чи її філіал. Наприклад, так діяли зондеркоманда Ростова та зондеркоманда Краснодару. Штаб також мав право діяти в областях військового управління, надане керівництвом райхсканцелярії, згідно з яким команди ОШР входили до складу тилових частин Вермахту²⁶. Хоча служби ОШР не підпорядковувалися військовим частинам, співробітники Штабу вважалися військовозобов'язаними²⁷.

ОШР проводив різноманітні дослідження, що ґрунтувалися на використанні фондів бібліотек, архівів, музеїв, державних установ тощо. Питання конфіскації та переміщення фондів бібліотек і архівів в 90-х рр. стало об'єктом уваги українських та зарубіжних вчених, які серед іншого опублікували й історіографічний огляд питання²⁸.

Одним із результатів було створення праць, названих “розробками” (Ausarbeitungen). У більшості вони становили собою базовий, науково обґрунтований підготовчий матеріал, що використовувався нацистами для реалізації політики інтеграції окупованих територій, а також з метою пропаганди.

Загалом, за документами Штабу, було створено близько 3 тис. подібних “розробок” — наукових праць, аналітичних та інформаційно-довідкових ма-

теріалів, що мали бути зібрані у так званому “Архіві ОШР”²⁹. Щоправда, відомостей про це зібрання збереглося небагато, що ускладнює можливості узагальнення статистичних даних. Хоча у деяких інтернет-публікаціях трапляються твердження, що кількість таких досліджень сягала 5 тис. робіт та понад тисячу проведених експертиз (до речі, без відповідних посилань на документи)³⁰, такі непідтверджені відомості є, безумовно, сумнівними. Слід врахувати й труднощі з підрахунками, тому що відомості про вказані праці збереглися в різних документах Штабу, передусім у численних звітах робочих груп, даних про виконані роботи, що надходили з усіх підрозділів Штабу, листах, що супроводжували праці при пересиланні й містили загальну зведену інформацію про роботу (назва, виконавець, кількість сторінок тощо). Небагато збереглося й самих праць. Тематичний діапазон досліджень був надзвичайно багатим. Він охоплював декілька великих тематичних блоків, що також склалися з більш дрібніших деталізованих тематичних напрямків, наприклад, народи “східного простору” в їхньому історичному розвитку, більшовицька ідеологія, керівництво людьми, роль Комуністичної партії, євреїв при владі та у партії, повсякденне життя в Радянському Союзі, постановка його пропаганди, ідеологічного навчання та виховання, національна політика, різні галузі економіки, наука, право, медицина, економіка, військова справа, релігія, преса, культура та ін.³¹

Відповідно до діяльності Штабу був укомплектований його штат, до якого входили наукові співробітники — здебільшого люди з вищою освітою, спеціалісти з різних галузей знань, так звані “співробітники загального призначення” (для різного виду робіт) і технічний персонал. Взагалі Розенберг намагався зосередити у своїх структурах (не лише при Штабі) різних фахівців, особливо з галузі історії, археології, етнології, мистецтвознавства, економіки тощо. Серед них були, наприклад, такі відомі німецькі історики та археологи, як Ганс Райнерт (1900—1990) та Рудольф Штампус (1904—1990). Часто у відомства Розенберга були конфлікти з іншими організаціями, наприклад з організацією “Аненербе” (“Спадщина предків”, повна назва — “Німецьке товариство з дослідження історії та спадщини предків”), не лише через зіткнення професійних інтересів та сфер впливу, а й через досвідчені кадри. Надзвичайно активно співробітники Штабу намагалися працювати з місцевим населенням — не лише зі штатними співробітниками бібліотек, архівів та музеїв, а й з місцевою інтелігенцією. Успішність цієї співпраці обумовлювали два основних фактори: оплата праці, що давала змогу вижити, та досить толерантне особисте ставлення.

Окреме місце в структурі ОШР посідали вищезгадувані зондерштаби. Його співробітники, як правило, працювали при робочих групах, керувалися у своїй діяльності не лише розпорядженнями керівництва ОШР та зондерштабів, а й мали представляти інтереси відповідних профільних імперських відомств Розенберга, наприклад, відомства “Прадавня та рання історія”, відомства “Зображальне мистецтво”, відомства “Музика” та ін., а також враховувати накази райхсміністра у справах окупованих східних територій³². Якщо питаннями відбору, конфіскації та обліку матеріалів зібрань численних бібліотек, музеїв та архівів, відправкою їх до Третього райху, а також

аналітичною обробкою конфіскованих матеріалів політичного та ідеологічного змісту займалися переважно робочі групи, то зондерштаби були підрозділами, що діяли вибірково у різних галузях науки та культури.

Головна відмінність зондерштабів від інших підрозділів Штабу полягала у тому, що їхня діяльність мала яскраво виражене конкретно-наукове спрямування, а саме — збір інформації та робота з нею проводилися відповідними спеціалістами. Загалом упродовж Другої світової війни діяло близько 15 зондерштабів, хоча різні дослідники наводять відмінні дані³³. Серед них, зокрема, “Наука”, “Образотворче мистецтво”, “Прадавня історія” (“Давня та рання історія”), “Фольклористика”, “Генеалогія”, “Архіви”, “Американізм”, “Бібліотеки” (“Бібліотекознавство”), зондерштаб Інституту дослідження єврейського питання (для виконання вузького завдання — поповнення іудаїкою та гебраїкою зібрань інституту), “Світоглядна інформація”, “Музика” (“Музикознавство”), “Релігієзнавча інформація” (зондерштаб “Н”, “Церква”) та ін.³⁴

При робочих групах у тісному співробітництві із зондерштабами також розроблялися наукові теми та пошуки. Для дослідження проблеми вивчення нацистами окупованих східних територій діяльність зондерштабів мала дуже велике значення. Найбільш активно в цій сфері на території України діяли такі зондерштаби: “Наука”, “Давня та рання історія”, “Фольклористика”. Зондерштаб “Давня та рання історія” був одним з основних зондерштабів та мав діяти у складі Оперативного штабу райхсляйтера Розенберга в рамках завдань Імперського відомства давньої та ранньої історії³⁵.

Потреба у його створенні постала у зв'язку з необхідністю більш детального дослідження ранньої історії Європи, навіть її перегляду в світлі початку завоювання Німеччиною інших європейських країн та розширення території Райху, у тому числі на фоні розвитку “расової теорії”. Відбулося загальне зростання інтересу німецьких науковців до більш детального дослідження історії європейських країн, походження народів, які населяли Європу, їхнього етногенезу, численних міграційних процесів, а також безпосередньо до антропології та археології. Особлива увага приділялася питанням індогерманістики, розселення германських племен та їхньої взаємодії з іншими племенами, історії німецької колонізації, історії саксонського та магдебурзького права тощо. Всі вони мали ілюструвати історію різних країн з позицій впливу германської раси, так званої “нордичної крові”, й обґрунтувати “історичні” права німецького народу і Третього райху на захоплені території. Зондерштаб “Наука” займався обстеженнями наукових установ, їхньої матеріальної бази, відбором різноманітних матеріалів про стан науки в СРСР³⁶, а зондерштаб “Фольклористика” збирав не лише етнографічні відомості, а й зразки народної культури, свідчення германо-німецького культурного впливу на місцеву народну культуру³⁷.

До праці залучалися й німецькі студенти, які працювали в Україні під час канікул та допомагали на місцях опрацьовувати матеріал (наприклад у бібліотеці Київського університету) і були зобов'язані відзвітувати про роботу³⁸.

Поряд з археологічними пошуками відкритим залишається питання про проведення Штабом расових та антропологічних досліджень. Хоча прямих вказівок на цей факт серед його документів поки що не знайдено, це питан-

ня принаймні розглядалося як дуже перспективне. Співробітник ГРГ України Ганс-Іоахім Рудольф після розмови з одним із німецьких спеціалістів писав керівництву в Берлін восени 1942 р., що, за даними цього фахівця, “расове становище” в Україні набагато краще, ніж очікувалося, тому терміново має бути проведене антропологічне обстеження місцевого населення. Він зазначає, що, звичайно, є високий процент “єврейської крові”, особливо у містах, але наявні й домішки “нордичної крові”, тому діти офіцерів СС, народжені від місцевих жінок, можуть бути передані до Німеччини, де їх будуть ростити як німців. Хоча загалом такі зв’язки були заборонені.

Далі він пише, що в офіційних підручниках поверхово стверджується, нібито Україна заселена у більшості людьми динарської раси³⁹, високої стрункої статури, з темним забарвленням волосся та очей, виразними носами, але, за його власними спостереженнями, “навіть у Силезії, наприклад, більше людей динарського типу, ніж тут в Україні”. Наприкінці Рудольф пропонує терміново зайнятися подібними дослідженнями та надіслати до ГРГ України відповідних спеціалістів, а поки що підготувати для профільного відомства Розенберга та керівника расово-політичного відомства Вальтера Гросса два ґрунтовних огляди щодо цього питання: перший мав бути присвячений походженню народів Східної Європи, а другий — проілюструвати результати досліджень та погляди з цього питання радянських науковців⁴⁰.

Саме у зв’язку з цим окресленим напрямком діяльності Штабу постає важливе питання про визначення суті та характеру цієї діяльності: була це просто пошукова робота та збирання джерельної бази, її опрацювання у формі вивчення або ж це було дослідження, зважаючи на залучення масштабної джерельної бази, як первинної, так і вторинної інформації. Про ґрунтовний підхід до написання інформаційних робіт свідчить наявність чітких та суворих критеріїв. До відома бралася будь-яка інформація, але обов’язково оцінювалися її науковість, глибина, повнота й змістовність джерел тощо. Авторами для написання вищезгаданих “розробок” були як самі наукові співробітники ОШР, так і представники місцевої інтелігенції⁴¹.

Відповідно до вимог контроль над виконанням, якістю робіт, їхньою інформаційною цінністю здійснювався в декілька етапів. Співробітники Штабу згідно із вказівками керівництва складали переліки найбільш актуальних тем і тематичні плани, наприклад, план із назвою “Схід”, план Прокша⁴² тощо, підшукували виконавців, контролювали процес написання, перекладали тексти німецькою мовою, набирали на друкарській машинці у кількох екземплярах, надавали тематичний шифр та надсилали їх до Берліна. Показовим є набір вимог до подібної роботи. Стандартна праця, незалежно від того, чи монографія це, наукова стаття, чи просто інформаційна довідка, мала обов’язково складатися з трьох основних частин: 1) титульний лист, оформлений за єдиним зразком наступним чином: назва підрозділу, де виконувалася робота, реєстраційний шифр для загального тематичного каталогу “розробок”, автор чи виконавець і редактор чи відповідальний за виконання роботи співробітник Штабу, імена перекладача (за наявності) та друкарки (за наявності), дата та підпис співробітника ОШР; 2) сам текст роботи, обов’язково із зазначенням назви; 3) заключна сторінка, яка становила рецензію або відгук (“Beurteilung-

sblatt”), створена відповідальним за роботу співробітником Штабу, що готувалася та додавалася ним окремо після опрацювання роботи. Серед головних вимог — використання якнайширшої джерельної бази з посиланнями, віталася наявність додатків (наприклад документів органів влади)⁴³.

Проводився також порівняльний аналіз уже щойно створених праць та робіт, написаних раніше, в рамках однієї теми, що давало можливість визначати найкраще висвітлені питання, проблеми, які потребували доопрацювання або взагалі повної розробки, а також роботи, котрі дублювалися за змістом. Зрозуміло, що насправді подібні роботи були дуже неоднорідні в своїй масі, серед них були як дослідження у декілька сотень сторінок, подібні до монографій, так і прості інформаційні матеріали, які використовувалися для пропаганди. Робота обсягом від 50—60 сторінок машинописного тексту, що була результатом самостійного дослідження, створена з дотриманням вимог, оплачувалася в розмірі 100—150 райхсмарок, що спонукало населення до співпраці⁴⁴. Хоча подекуди, особливо поза межами великих міст, з підбором місцевих співробітників іноді виникали певні складнощі, як це було в Криму у 1943 р., тому що люди в умовах війни і нестабільності боялися працювати на німецькі служби⁴⁵.

Внаслідок історичних відмінностей у розвитку слов'янських республік СРСР та країн Прибалтики існували розбіжності в роботі ГРГ Остланду, ГРГ України та ГРГ Центру. Країни Прибалтики традиційно вважалися більш дружніми щодо німецького народу, зважаючи на історичне проживання на їхній території значної кількості етнічних німців. Більш доброзичливе ставлення до окупантів пояснювалося визволенням ними місцевого населення від радянського режиму, який місцеве населення сприймало як надзвичайно ворожий, тощо. Настрій та умови роботи у ГРГ Остланду були більш спокійними та злагодженими, ніж у ГРГ України, що працювала фактично на чужій німцям території серед недоброзичливо налаштованого населення та в умовах контрпропаганди. Хоча, звичайно, незважаючи на ззовні більш толерантне ставлення, це не виключало існування проблем у відносинах нацистської Німеччини та країн Прибалтики, не в останню чергу пов'язаних з переселеннями етнічних німців на територію Німеччини⁴⁶ та планами германізації цих територій⁴⁷. ГРГ Остланду, насамперед, цікавили матеріали німецьких громад на території Прибалтики, німецькі поселення, всебічні зв'язки місцевих культур з німецькою⁴⁸, а також процеси, пов'язані зі спробами більшовизації Естонії, Литви та Латвії за рік радянської влади (з 1940 р.).

ГРГ України мала одну з найбільших робочих груп (близько півсотні співробітників⁴⁹) і працювала на великій території. Вона, як і ГРГ Центру, більше займалася конфіскаціями культурних цінностей, вилученням зібрань бібліотек та архівів тощо для вивчення більшовицької тематики (ідеологія, досвід управління, реалізація в усіх сферах радянського життя), економічного, ресурсного, людського потенціалу окупованих територій Радянського Союзу з метою якнайкращого їх освоєння, історичного, культурного та етнічного розвитку, а також практичною організацією та керівництвом цим процесом; збиранням свідчень давніх зв'язків цих територій з Німеччиною (на підтвердження ідеї “німецької присутності” на цих територіях), про розселення на українських територіях значної кількості етнічних німців.

Щоб якомога повніше використати отриманий матеріал, особливо в умовах війни та окупації, співробітники Штабу займалися також іншими видами діяльності, зокрема, проведенням тематичних виставок та експозицій, таких, як: “Боротьба на Сході за долю Європи” у Ризі⁵⁰, “Один рік більшовизму в Остланді”⁵¹, читанням лекцій і науково-популярних доповідей різної тематики (частіше історичної або більшовицької), як, наприклад, доповідь Рудольфа про культурну політику в СРСР⁵², з пропагандистською метою для ознайомлення з ними службовців військових частин, виступів на партійних засіданнях⁵³, писали повідомлення для преси⁵⁴ та виконували тематичні запити інших служб. Декілька слів окремо слід сказати про організацію виставок за участю зондерштабів на основі конфіскованих матеріалів. Їх було декілька, як постійних, так і подібних до пересувних, як у Європі, так і в Україні, Білорусії та Прибалтиці. Зокрема, прикладом такої форми роботи може слугувати виставка прадавньої та давньої історії України, відкрита 1 листопада 1942 р. у приміщенні колишнього Педагогічного інституту в м. Харкові⁵⁵. В основу експозиції були покладені експонати місцевого історичного музею. Вона мала проілюструвати зв'язки України з Німеччиною і німецьким народом в історичній площині. Інші виставки мали репрезентувати роботу ОШР в окремій місцевості.

Серед нацистських установ, до яких надходили конфісковані ОШР матеріали для інформаційного забезпечення досліджень, за документами можна виділити чотири основні групи:

1) Східна бібліотека Розенберга та Вища школа з інституціями, що входили до її структури, зокрема, з Центральною бібліотекою, Інститутом дослідження єврейського питання у Франкфурті-на-Майні, Інститутом біології та расової теорії у Штутгарті, Інститутом німецької етнографії, Інститутом релігієзнавства, Інститутом вищої школи з колоніальних питань, Культурно-політичним архівом вищої школи, науково-дослідною службою народного мистецтва й селянського господарства та ін.⁵⁶;

2) служби та відомства райхслайтера Розенберга як “Уповноваженого фюрера у справах нагляду за ідейним та духовним навчанням і вихованням в НСДАП” та пов'язані з ним відомства НСДАП (“Виставки та організація заходів”, “Прадавня історія”, “Єврейство та масонство”, “Зображувальне мистецтво”, “Драматургія” (“Театр”), “Література”, “Наука”; “Навчання Вермахту” та ін.);

3) організації та служби цивільної і військової адміністрацій окупованих східних територій, насамперед Райхсміністерства у справах окупованих східних територій, наприклад, Центр з вивчення Сходу, відділ генеалогічних досліджень, відділ політики та ін., служби, що перебували на окупованих територіях у віданні райхскомісаріатів, зокрема: Крайова служба давньої та ранньої історії у Ризі (при райхскомісаріаті “Остланд”); Крайове управління бібліотеками, архівами та музеями райхскомісаріату “Україна” та ін.;

4) науково-дослідні інститути, товариства, навчальні заклади та організації Третього райху, що не входили до вищезазначеної системи Вищої школи. Вони надсилали окремих дослідників до окупованих областей, робили запити щодо різних наукових матеріалів, книжок, періодичних видань, карт, атласів, різних планів та схем, фотографій. Серед них — Берлінський університет ім. Фрідріха Вільгельма; університет ім. Альберта в Кенігсберзі;

Берлінська державна бібліотека; Гамбурзький інститут світової економіки; Інститут східних досліджень в Кенігсберзі, Інститут вивчення магдебурзького міського права тощо. Наукові матеріали замовляли державні установи та відомства, зокрема, Імперський фільмархів; імперські відомства: пропаганди, статистики, використання фільмів і фотознімків у науці та викладанні, Генеалогічне відомство, кінофотоуправління, Райхсміністерство науки, виховання та народної освіти, Райхсміністерство пропаганди та ін.⁵⁷

Хоча в нацистській Німеччині також існували значні бюрократичні перепони та міжвідомчі конфлікти, що ускладнювали організацію досліджень, на жаль, не можна не визнати діяльність ОШР в цьому напрямку досить ефективною, зважаючи на мережу зв'язків, а також співпрацю з рядом інших інстанцій у світлі забезпечення різноманітними матеріалами або інформацією різних організацій або служб Третього району.

Діапазон тем, за якими співробітниками Штабу велося збирання зібрань бібліотек, архівів, музеїв, науково-дослідних та освітніх установ і створення на їхній основі різних праць, був надзвичайно широким. Серед найбільш глибоко досліджуваних тем були більшовицька ідеологія, роль євреїв у житті СРСР, внутрішня та зовнішня політика Радянської держави, повсякденне життя, економіка, пропаганда, військова справа, історія, наука, медицина, національне питання, расове питання, історичні зв'язки з німецьким народом, німецька колонізація та багато інших. До написання робіт висувалися високі вимоги, що мали на меті не лише забезпечення повноти, а й достовірності отримуваної інформації. Це приводило до появи повноцінних наукових праць на фоні матеріалів інформаційно-довідкового характеру.

Успішній реалізації завдань, поставлених перед ОШР, на нашу думку, сприяла ціла низка інших факторів, найголовнішими серед яких були: чітке управління та координація роботи, розгалужена організаційна структура, оперативність роботи, мобільність, фінансове забезпечення та підтримка владними структурами діяльності Штабу, професійний склад співробітників, значна частина яких була високоосвіченими спеціалістами, а також успішне залучення до співпраці місцевого населення.

Повноваження Розенберга передбачали й безумовну підтримку діяльності Штабу та Відомства як військовою, так і цивільною адміністрацією. У розпорядженні ОШР опинився майже весь місцевий адміністративний ресурс, який, попри внутрішню протидію, мав допомагати в організації конфіскації архівів та бібліотек, ресурсів наукових установ, переміщенні цих фондів у Німеччину і проведенні досліджень на місцях.

Не можна не визнати й того, що Штаб, попри таку назву, не міг бути повноцінною військовою організацією, а штати його співробітників склалися переважно з осіб, які працювали з організації вивезення архівних, бібліотечних, музейних фондів і над виконанням наукових завдань, висвітлених у цій статті. Не можна принижувати й ролі А. Розенберга як ідеолога та знавця Радянського Союзу, що забезпечило теоретичні та науково-організаційні засади діяльності Штабу та Відомства Розенберга у галузі створення джерельної бази досліджень окупованих східних територій для майбутньої Вищої школи, як у вигляді першоджерел, так і матеріалів численних наукових розробок: монографічних, аналітичних, ін-

формаційних, оглядових, бібліографічних. Ці розробки включалися в ідеологічний та політичний апарат відповідних відомств Третього райху, а також передавалися до німецьких наукових інституцій. Високі вимоги до верифікації інформації у цих працях давали можливість нацистським аналітикам та спеціалістам використовувати їх і з метою оперативної пропаганди, і для завдань соціально-економічної та політичної інтеграції окупованих територій для використання в інтересах Третього райху. Нищівна поразка Німеччини у війні зупинила цей процес, матеріально та духовно руйнівний для окупованих територій.

¹ Детальніше щодо складу архіву ОШР див.: *Кашеварова Н., Малолетова Н.* Деятельность Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга в оккупированной Европе в период Второй мировой войны: Справочник-указатель архивных документов из киевских собраний / Н. Кашеварова, Н. Малолетова. — К., 2006. — 578 с.; *Кашеварова Н.Г.* Берлинские документы Оперативного штаба рейхсляйтера Розенберга как источник изучения истории библиотечных собраний в период Второй мировой войны (из коллекции микрофильмов ЦДАВО Украины) / Н.Г. Кашеварова // Библиотека в контексте истории: Материалы 6-й междунар. науч. конф., Москва, 4—5 октября 2005 г.— М., 2005. — С. 191—197; *Її ж.* Документальні комплекси архіву Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга в ЦДАВО України: проблеми архівознавчого та джерелознавчого аналізу / Н.Г. Кашеварова // Документознавство, бібліотекознавство, інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики: Збірник матеріалів V Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 20—22 травня 2008 р.— К., 2008. — С. 196, 197; *Себта Т.М.* Київська частина матеріалів Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга / Т.М. Себта // Архіви України. — 1997. — № 1—6. — С. 53—73; *Її ж.* Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки Другої світової війни: Автореф. канд. дис.: 07.00.06 / Т.М. Себта; НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. — К., 2000. — 20 с.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3206. — Оп. 5. — Спр. 4. — Арк. 176; Ф. 3676. — Оп. 1. — Спр. 26 а.— Арк. 49; Спр. 44.— Арк. 49.

³ *Кашеварова Н., Малолетова Н.* Деятельность Оперативного штаба...; Картотека “Z” Оперативного штаба “Рейхсляйтер Розенберг”. Ценности культуры на оккупированных территориях России, Украины и Белорусии 1941—1942 / Изд. подг. М.А. Бойцовым и Т.А. Васильевой. — М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1998. — 352 с.

⁴ Герберт Янкун (1905—1990) був відомим ученим у галузі історії та археології, спеціалістом щодо германських народів. Детальніше щодо діяльності зондеркоманди Янкуна див.: “Betr.: Sicherstellung”; NS-Kunstraub in der Sowjetunion / Wolfgang Eichwede, Ulrike Hartung (Hrsg.). — Bremen, 1998. — 264 S; *Heuss A.* Kunst- und Kulturgutraub: Eine vergleichende Studie zu Besatzungspolitik der Nationalsozialisten in Frankreich under der Sowjetunion. Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter, 2000; Nationalsozialismus in den Kulturwissenschaften. Bd. 1: Fächer—Milieus—Karrieren. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Band 200.— Göttingen, 2004.— S. 447—529.

⁵ *Hartung U.* Verschleppt und verschollen: eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941—1948). — Bremen: Ed. Temmen, 2000. — S. 28.

⁶ Там само.— S. 26, 27.

⁷ *Себта Т.М.* Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні: джерелознавчий аналіз / Т.М. Себта // Бібліотеки Києва у період нацист-

ської окупації Києва (1941—1943): Дослідження. Анотований покажчик. Публікація документів. — К., 2004. — С. 147.

⁸ Щодо Східної бібліотеки див.: *Себта Т.М.* Оперативний штаб рейхсляйтера... — С. 129—138.

⁹ Enzyklopädie des National-sozialismus / hrsg. von Wolfgang Benz — 3. Auflage. — Stuttgart: Klett-Gotta, 1998. — S. 656, 657.

¹⁰ Там само.— С. 483—485.

¹¹ Нацистським терміном “окуповані східні території” означали, насамперед, землі сучасної України, Білорусі, Литви, Латвії, Естонії, західні та північні області сучасної Російської Федерації.

¹² Детальніше щодо цього див.: *Bollmus R.* Das Amt Rosenberg und seine Gegner: Studien zum Machtkampf im nationalsozialistischen Herrschaftssystem / R. Bollmus. — München: R. Oldenburg Verlag, 2006. — 373 S.

¹³ Enzyklopädie des National-sozialismus / hrsg. von Wolfgang Benz — 3. Auflage. — Stuttgart: Klett-Gotta, 1998. — S. 360.

¹⁴ Повну бібліографію див.: *Piper E.* Alfred Rosenberg. Hitlers Chefideologe / E. Piper. — München: Karl Blessing Verlag. — 2005. — S. 768 — 785.

¹⁵ *Розенберг А.* Миф XX века. Оценка духовно-интеллектуальной борьбы нашего времени / А. Розенберг; пер. с нем. и подг. издания С.Н. Лобанова. — Таллинн, 1998. — 527с.

¹⁶ Щодо ідеології А. Розенберга див.: *Piper E.* Alfred Rosenberg. Hitlers Chefideologe / E. Piper. — München: Karl Blessing Verlag. — 2005. — 831 S; *Molau A.* Alfred Rosenberg. Der Ideologe des Nationalsozialismus: eine politische Biografie / A. Molau. — Koblenz, 1993. — 194 S; *Cecil R.* The Myth of the Master Race: Alfred Rosenberg and Nazi Ideology / R. Cecil. — New York, 1973.— 266 p.; *Kaiser W.J.* Das Rechts- und Staatsdenken Alfred Rosenbergs / W.J. Kaiser.— Köln, 1964. — 164 S. та ін.; рос. мовою: *Гурулев С.А.* Еще раз о расизме, национализме и их идеологе А. Розенберге / С.А. Гурулев // Вопросы истории.— 2006.— №5.— С. 62—75.

¹⁷ *Михайлюк М.В.* Немецкая пропаганда на Украине (1941—1943) / М.В. Михайлюк // Проблемы отечественной истории: Источники, историография, исследования: Сборник научных статей / Ред. колл.: М.Н. Барышников, А.В. Голубев и др.; отв. ред. М.В. Друзин. — СПб. — К. — Минск: Санкт-Петербургский институт истории РАН; Институт истории Украины НАН Украины; Белорусский гос. ун-т, 2008. — С. 593 — 621; *Її ж.* Нацистська пропаганда в окупованому Києві / М.В. Михайлюк // Український історичний журнал. — 2006. — №1. — С. 131—144; *Її ж.* Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941—1944 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний ун-т “Києво-Могилянська академія”. — К., 2006. — 20 с. та ін.

¹⁸ ЦДАВО України.— Ф. 3676.— Оп.1.— Спр. 59.— Арк. 48.

¹⁹ Там само.— Спр. 26а, 44, 59, 141, 211.

²⁰ Опубліковано в: Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941—1944 рр.: Збірник документів. — К.: Держполітвидав УРСР, 1963. — С. 264, 265.

²¹ *Себта Т.М.* Оперативний штаб рейхсляйтера... — С. 119, 120.

²² ЦДАВО України.— Ф. 3676.— Оп.1.— Спр. 26 а.— Арк. 50.

²³ Щодо територій, що увійшли до райхскомісаріату “Україна”, див.: Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні 1941—1944 рр.: Збірник документів. — К.: Держполітвидав УРСР, 1963. — С. 30, 31.

²⁴ *Кашеварова Н.Г.* Діяльність робочої групи “Харків” Оперативного штабу Розенберга з вивезення бібліотечних фондів у період нацистської окупації України / Н.Г. Кашеварова // Бібліотекознавство, документознавство, інформологія.— 2005.— № 2.— С. 37—45.

²⁵ Щодо повного переліку структур ОШР див.: *Кашеварова Н., Малолетова Н.* Деяльність Оперативного штаба... — С. 455—459.

²⁶ ЦДАВО України.— Ф. 3676.— Оп. 1.— Спр. 221.— Арк. 31—34.

²⁷ Там само.— Спр. 26 а.— Арк. 87.

²⁸ Бібліотеки Києва у період нацистської окупації Києва (1941—1943): дослідження: анот. покажчик: публікація документів / укл. Л.А. Дубровіна, Н.І. Малолетова.— К., 2004.— 813 с.— (Б-ки України під час Другої світової війни); *Grimsted P.K.* Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution / Patricia Grimsted Kennedy; Ukrainian Research Institute Harvard University; Harvard Papers in Ukrainian Studies.— Cambridge; Massachusetts: Harvard University Press, 2001.— 749 p.

²⁹ ЦДАВО України.— Ф. КМФ-8.— Оп. 1.— Спр. 279.— Р. 98.— К.1384. Опубліковано в: *Hartung U.* Verschleppt und verschollen: eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941—1948) / U. Hartung.— Bremen: Ed. Temmen, 2000.— С. 187, 188.

³⁰ <http://www.velesova-sloboda.org/rhall/bestuzhev-nemezkiye-plany-obyedineniya-evropy.html>.

³¹ Детальніше щодо переліку тем та створення робіт див.: *Кашеварова Н.Г.* Документи Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга як джерело з історії вивчення нацистами окупованих східних територій (1941—1944) / Н.Г. Кашеварова // Архіви окупації. 1941 — 1944.— Т. 1. — К., 2006. — С. 860—871; *Її ж.* “Більшовистський експеримент” як об’єкт вивчення Оперативним штабом рейхсляйтера Розенберга окупованих східних областей в період Другої світової війни / Н.Г. Кашеварова // Сторінки воєнної історії України. — К., 2007.— Вип. 11. — С. 117—129.

³² ЦДАВО України.— Ф. 3676.— Оп. 1.— Спр. 26 а.— Арк. 31—34.

³³ *Себта Т.М.* Оперативний штаб рейхсляйтера... — С. 118.

³⁴ Повний перелік див. у виданні: *Кашеварова Н., Малолетова Н.* Деяльність Оперативного штаба... — С. 456.

³⁵ ЦДАВО України.— Ф. 3676.— Оп. 1.— Спр. 30.— Арк. 21—26, 28, 29.

³⁶ *Кашеварова Н.Г.* Деяльність зондерштаба “Наука” Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга по конфіскації цінностей научних установ України (1941—1943) / Н.Г. Кашеварова // Бібліотеки національних академій наук: проблеми функціонування, тенденції розвитку: Научно-практичний і теоретичний збірник. — Вип. 3. — К.: НБУВ, 2005. — С. 298 — 316.

³⁷ *Кашеварова Н.Г.* Діяльність зондерштабу “Фольклористика” у період нацистської окупації України 1941 — 1944 рр. / Н.Г. Кашеварова // Документознавство, бібліотекознавство, інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики: Збірник матеріалів III Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 16—18 травня 2006 р. — К., 2006. — С. 213, 214.

³⁸ ЦДАВО України.— Ф. 3676.— Оп. 1.— Спр. 102.— Арк. 105—116, 170—179; Спр. 146.— Арк. 4—7, 15—32, 40, 55, 62.

³⁹ Динарський антропологічний тип характеризується високим зростом, стрункою статуєю, темним забарвленням очей, волосся, вузьким обличчям тощо. Поширений на Балканах, в Центральній Європі (в тому числі у деяких районах Австрії), у південних регіонах Східної Європи. Нацистські антропологи, наприклад Ганс Гюнтер, використовували замість слова “тип” слово “раса”. Цей антропологічний тип вони не вважали “нечистим”, але ставили дещо нижче за “нордичну расу”.

⁴⁰ ЦДАВО України.— Ф. 3676.— Оп. 1.— Спр. 22.— Арк. 164.

⁴¹ Прізвища окремих діячів культури та науки, які співпрацювали зі Штабом, можна знайти у виданні: *Кашеварова Н., Малолетова Н.* Деяльність Оперативного штаба... — С. 432—453.

⁴² *Кашеварова Н.Г.* “Більшовистський експеримент” як об’єкт вивчення Оперативним штабом рейхслайтера Розенберга окупованих східних областей в період Другої світової війни / Н.Г. Кашеварова // *Сторінки воєнної історії України.* — К., 2007. — Вип. 11. — С. 120.

⁴³ ЦДАВО України.— Ф. 3676.— Оп. 1.— Спр. 63а.— Арк. 1.

⁴⁴ Там само.— Спр. 63.— Арк. 92, 93.

⁴⁵ Там само.— Спр. 82.— Арк. 1—3.

⁴⁶ *Piper E.* Alfred Rosenberg. Hitlers Chefideologe / E. Piper. — München: Karl Blessing Verlag. — 2005. — S. 456—461.

⁴⁷ Там само.— С. 459.

⁴⁸ Детальніше щодо установ, де працювали представники Штабу у Прибалтиці, див.: *Кашеварова Н., Малолетова Н.* Деятельность Оперативного штаба ... — С. 469—497.

⁴⁹ *Себта Т.М.* Оперативний штаб рейхслайтера. — С. 121.

⁵⁰ ЦДАВО України.— Ф. 3676.— Оп. 1.— Спр. 122.— Арк. 431—433, 462—464; Спр. 128.— Арк. 136—141, 247—290.

⁵¹ Там само.— Спр. 128.— Арк. 259, 259 зв.

⁵² Там само.— Спр. 18.— Арк. 78—90.

⁵³ Там само.— Спр. 145.— Арк. 324—368.

⁵⁴ Там само.— Спр. 16.— Арк. 179.

⁵⁵ Там само. — Спр. 58.— Арк. 154. Детальніше про цю виставку див.: *Кашеварова Н.Г.* Обґрунтування історичних прав на українські території в ідеологічній доктрині нацизму: промова гауптінзацфюрера Оскара Венднагеля на відкритті історико-археологічної виставки у Харкові 1 листопада 1942 р. / Н.Г. Кашеварова // *Архіви України.* — № 1—3. — 2005. — С. 389—400.

⁵⁶ *Кашеварова Н., Малолетова Н.* Деятельность Оперативного штаба... — С. 454—469.

⁵⁷ Детальніше див.: *Кашеварова Н.Г.* Архів Оперативного штабу Розенберга як джерело з історії використання нацистськими установами документальної спадщини народів окупованих країн Східної Європи / Н.Г. Кашеварова // *Архіви України.* — 2009. — Вип. 1—2. — С. 92—104.